

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ТЕКСТУ

Володимир ГАЛАЙЧУК

ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФІТОНІМІВ У ТЕКСТАХ УКРАЇНСЬКИХ І РОСІЙСЬКИХ ЗАМОВЛЯНЬ

Сучасна лінгвофольклористика зважає на потребу жанрового підходу до матеріалу, що аналізується. Думки з приводу специфіки жанрових різновидів висловлювалися неодноразово, починаючи з праць В. Проппа і закінчуючи сучасними дослідженнями І. Оссовецького, О. Артгоменко, А. Хроленко, С. Єрмоленко, І. Клімас та ін.

Не викликає сумнівів те, що різні фольклорні жанри мають автентичне, властиве тільки їм комунікативне спрямування, зумовлене певним смисловим навантаженням, і що їх зміст, своєю чергою, детермінується причинами, тобто доцільністю виникнення, що, звичайно ж, не може не відобразитися на рівні структурних текстових одиниць, зокрема не впливати на семантику та прагматику загальноновживаних у різножанрових текстах лексичних чи фразеологічних одиниць.

Розуміння жанрової приналежності автоматично відкриває у пам'яті рецепієнта тексту необхідні "комірки", налаштовує його на певне сприйняття, тим самим активізуючи далеко не всі ознаки, притаманні тій чи іншій лексичній або фразеологічній одиниці, а лише ті, які не виходять за межі даного, тобто актуального сприйняття.

Один із найдавніших пластів фольклору, в якому яскраво виявляє себе міфологічність мислення творців фольклорних текстів і загалом людей на початкових стадіях розвитку суспільства, становлять замовляння. Лінгвістичний аналіз дає змогу виявити у текстах замовлянь як елементи міфотворчості первісних народів, так і архаїчні елементи, що стосуються їх побуту.

Тексти замовлянь визначаємо як оказіонально-побутово-ужиткові, оскільки їх актуалізація, порівняно з текстами інших фольклорних жанрів, має набагато більший каузативний характер. Характерною є вузька професійна спеціалізація виконавців замовлянневих текстів: "передавання" інформації сакрального змісту найчастіше здійснюється за спадковістю – від старшого покоління до молодшого – і, очевидно, було колись обмеженим ще більшою мірою, ніж сьогодні. Цим зумовлюється своєрідна "консервація" як самих замовлянневих текстів, так і системи символів, що там функціонують.

Певну мікросистему з-посеред широко використовуваних у замовляннях символів становлять фітоніми. Крім значення символу, вони можуть вживатися у прагматичній (утилітарній) функції та як опорне слово різного роду метафор. У своєму метафоричному значенні фітоніми частково накладаються на фітоніми із значенням символу: збіг залежить від ступеня абстрагованості, тобто від того, наскільки чітко виявляються шляхи метафоризації, оскільки кожен символ первісно був метафорою.

У процесі аналізу приблизно однакової кількості російських та українських текстів замовлянь (загалом понад дев'ятсот) було виявлено в українських текстах 40

власне фітонімів та 21 найменування, що безпосередньо з ними пов'язане, і, відповідно, у російських – 28 та 24 (мова йде про кореневі лексеми з урахуванням їх закріплення за одним денотатом у випадку, якщо це можливо).

В українських текстах фігурують: *береза, бук, верба/лоза, глиця* (сосна, смерека), *граб, груша, дуб, осика, яблуня, явір, ялиця* – дерева; *калина, терен* – дерева або кущі; *шипилина* – кущ; *барвінок, бешишник* (вороняче око звичайне), *васильок* (васильки справжні), *верес, горох, гречка, дивина, жито, конопля, лопух, льон, мак, малина, матриган* (беладонна), *овес, осока, очерет, пшениця, рожса, розмай-зілля* (любка дволиста), *рута, ряст, сон, терлич, шовкова трава* (можливо, що це *Digraphis, Stipa?*) *ячмінь* – зілля, злаки та ін.; *берест* (кора берези), *верх, гілля, дупло, колоддя* (колоди), *корінь, листя, парустя* (пагони), *сук, ягоди* – партитивні фітоніми, із значенням частинності; *дерево, кущі* (*корчі*), *зілля, мохи, трава* – із значенням узагальненості, родові назви; *болото, ліс, луг, нива, поле, степ* – із значенням локативності.

У російських замовляннях текстах зафіксовано такі фітоніми: *береза, дуб, ива/ракита, кипарис, клен, липа, осина, черемуха, ель* – дерева; тільки у формі відфітонімих збірних імеників – *жимолость, можжеушник* (можжевельник), *орешина; калина, терн* – кущі; *адам-трава* (адамова голова/борода?), *закручен-трава* (наукова назва нез'ясована), *конопля, крапива, лен, малина, овес, одолен-трава* (молочай), *папоротник, плакун* (Іван-чай, луговой зверобой), *редька, роза, татарин* (*Cirsium, Carduus*), *хмель* – зілля та ін.; пов'язані із фітонімами за значенням; *береста, бревно/колода, вершина, ветвие, корень, листье, отрод* (паросток), *сучье, цветы* – із значенням партитивності; *былинка, дерево, зелье, куст, мхи, трава* – родові, узагальнені назви; *бор, болото, грива/грядя, дуброва, лес, луг, поле, поляна* – із значенням локативності.

Біологічний поділ фітонімів стосовно замовлянь вважаємо доцільним тільки щодо семантичних опозицій "злаки – (польові – лісові)" і "зілля – дерева", оскільки семантика рослин у текстах замовлянь інші опозиції, звичайно, ігнорує як неадекватні сприйняттю первісної людини. Так, в українських текстах як "світове дерево" зафіксована *калина*, а *калина* у біології класифікується і кущем, і деревом; у російських – *терен* (кущ або дерево), кущі *ракетовый, липовый* і *черемуховый* (!), що суперечить біологічному поділу взагалі. Такі текстові суперечності, чи алогізми, мають, на наш погляд, ґрунтовну мотивацію: вишите на рушниках-божниках та вирізьблене на сволоках світове дерево часто має навіть форму квітки, – ЛЗ у цьому випадку передбачає наявність псевдоденотата, який апелює до фантазії, а зрима форма прояву іноді досить відмінна від вербальної.

Семантичний аналіз фітонімів в аспекті їх функціонування вбачається найґрунтовнішим за критеріями охопюваності і, власне, доцільності стосовно замовлянь. На підставі цього аналізу визначаємо типи значень фітонімів, зумовлені їх функціонуванням (відповідно функція зумовлена значенням, а отже, один фітонім може належати і до різних типів).

1. Фітонім (дендронім) у функції "світового дерева" є найвищим проявом міфологічності мислення людини щодо флори як за самим задумом, так і за його масштабністю. Триповерховість побудови світу як дерева лежить в основі багатьох релігій. В українських та російських замовляннях "світове дерево" (якщо це визначення правильне: незважаючи на численні щодо цього докази, така назва видається доволі сумнівною, – чому у текстах замовлянь йдеться тільки про "антисвіт"?) розташоване у "потойбіччі". Згідно із законом симетрії, таке ж дерево повинне бути і "по цей бік". Ймовірно, що часті звертання до рослин за допомогою мають

безпосередню причетність до цього закону: до них звертаються як до прообразу "світового дерева" або як до таких, що все ж таки мають певний зв'язок із потойбіччям.

Найчастіше значення світового дерева в українських замовляннях мають *дуб* та *верба*, далі – *груша* та *яблуня*, і найрідше – *калина*, *граб* та *явір* (*явір* у цьому значенні, як і *сосна*, трапляються переважно в колядках; у замовляннях знаходимо не зовсім чіткий приклад:

"Ішов Ригор з великих гор, ньос сокирку і топор <...>. Не йди, Ригор, явора рубати, а йди рабу Божому (ім'я) крові замовляти" (с.Мечна Рудня, зам. крові, укр.) [11].

Очевидно, у цьому замовлянні інформатор пропустив початок з докладнішим описом явора.

Порівнюючи з українськими текстами замовлянь, у російських текстах щодо світового дерева спостерігаємо деяку неупорядкованість. Якщо безперечний пріоритет тут теж має *дуб*, про що свідчать як частотність вживання цього дендроніма, так і численні епітети [12]: *мокрецкой, сорочинской, булатной, сырой дуб крековастый, дуб-стародуб, Моравской* і навіть зафіксоване власне ім'я – *Дорофей*, то у решті випадків це може бути *зелений куст, тернов куст, част куст ракитовый, липовый, черемоховый, белая кужлеватая береза, кипарис-древо, сухое древо – ель*, просто *древо, сухое древо* чи *вышнее древо*, – тобто стабільності у доборі об'єкта не спостерігається.

Зрозуміло, що у текстах замовлянь не фігурує сама назва "світове дерево", проте можемо ідентифікувати його за топонімікою та аксесуарами. Воно розміщене *на семох потоках, на морі, на лукомор'ї, на морських плитах, на окіані, на острові на Дияні / Буяні, у полі, на стені, під сонцем під жорстоким і під лісом під чорним, за городом, на Сіянських горах, на синьому/білому камені* (укр.); *на реке Ердане, на море, на святом море, на океане/Кияне, на острове, на златом острове, на острове на Буяне, в чистом поле, в темном лесе, на полой поляне, на високом на кургане, на крутой горе, на горах Афонских, в городе Иерусалиме, в восточной стороне* (рос.). Під ним/на ньому/в ньому: *камінь Олтар/Алатир, престол, гніздо, дупло* (укр.); *бел(горюч) камень Алатырь, ракитов куст, рунец, золотая чаша, гнездо, уздечка бранная с коня богатырского* (рос.). На вершині світового дерева сидять: *сокіл/12 соколів на 12 дубах, сизокрилий орел* (укр.); *70, как одна птица, птица орел, млад ясен сокол, сизый черный ворон* (рос.). На першому та другому "ярусах" світового дерева відповідно розміщені: *дівчина, три сестри, дід бородатий, царенко, цариця Яриця, цариця Шевела, цариця Ханиця, три або тричі по дев'ять цариць, царі Хан, Їв, Савул, черепаха, Хоха-Яроха, Олена-змія* (укр.); *тридцять отроковиц, тринадцат девиц простоволосых и простопопаясых, толстая баба – Сатанина угодница, баба Соломонея, Яга-баба, змея Матрена, Скорпия – всем змеям царица, матка – всем маткам старшая, восемь старцев со старцем* (тобто дев'ять), *семь старцев, мастер муж, железен муж, сухой муж, царь Сопецкий, змей Скарбецкий, царь змеиный, бесы, Сатана Сатанович* (рос.), – тобто переважно хтонічні істоти – повелителі змій або повелителі різних болячок: у пізніших чи деформованих текстах їх часто замінюють *Ісус Христос, Пресвята Богородиця*, християнські святі. Саме світове дерево може бути на семи/семистах коренях, із семистами гілок, дерев може бути два, дванадцять (укр.); з булатними коренями, гіллям, вершиною, їх може бути три, сім (рос.). Фітоніми, що позначають світове дерево, практично не вживаються без додаткових означень: *дуб розложистий, золотокорий, дубнястий, дупленатий, колоча груша, золота яблуня, зелена лоза* (укр.); *сухое древо – ель*,

частый куст липовый, белая кужлеватая береза, вышнее древо (рос.). Безпосередній зв'язок світового дерева із символами нищення – *сокирою, лопатою, вогнем* тощо (укр., рос.).

Перелічені локативи символізують першопростір, простір за межами "свого" світу; хтонічні і подібні істоти належать "чужому" світові; означення, як і числа, підкреслюють магічність, а все разом належить до міфологічного "нульового" часу.

Характерно, що фіксованість значення *верби* та *дуба*, як найчастотніших в українських замовляннях, підтверджується і малими "формульними" жанрами фольклору – приказками, загадками та закличками: "Як діти просять у піст скоромного, їм кажуть: "Бозя (Бог) на вербу взяла". Сюди ж належить і приказка: "Були на масниці вареники, та в піст на вербу повтікали". Деколи в такому разі кажуть: "Бозя на небо взяла" [6, с. 4]; "Стоїть дуб-стародуб, на тім дубі птиця-вертгиниця – ніхто її не дістане, ні цар, ні цариця" (сонце) [9, с. 637]; "Сидить півень на вербі, спустив крилля до землі" (дощ і сонце?) [9, с. 639]; "Дощику, дощику! зварю тобі борщику в новенькому горщику, поставлю на дубочку: дубочок схитнувся, а дощик линувся" [9, с. 53]; "Якби не зуби та не губи, була б душа на дубі" [9, с. 55].

Подані паремії чітко вказують на співвідносність *дуба* та *верби* з небом, чому свідченням часто є і етнографічний матеріал [6, с. 49-58]. Інша річ, що ця співвідносність дещо різнопланова: "Рідкісне вживання *верби* в замовляннях пояснюється тим, що вона є символом сонця, як божества світлого, добродійного, символом його роду, його панства. Дуб у замовляннях згадується частіше як символ місяця, його роду й царства, а воно є царством темноти, ночі, холоду, смерті, царством темної сили (до котрої, власне, і належить кожне замовляння)" [6, с. 57].

Про *дуба* у російських пареміях додатковою інформацією у цьому контексті не володіємо, а щодо *верби* можемо вказати лише на одну паремічну одиницю, що, можливо, відображає її зв'язок з небом: "На кануне вербнаго воскресенья св. Лазарь за вербой лазил" [2, с. 176]. Зауважимо, що у російських замовляннях як "світове дерево" фігурує тільки різновид *верби* – *ракита*, до того ж ми зафіксували лише один випадок такого використання.

Для унаочнення наведемо приклади із текстів замовлянь стосовно кожного із вказаних вище дендронімів у функції "світового дерева". Пор. українські тексти:

"На синьому морі стояв дуб. На тому дубі золоте голле і золоте гніздо. Там сиділа цариця Шевела <...>" (с. Дубова, зам. укусу гадюки, укр.);

"Під сонцем під жорстоким і під лісом, під чорним, там стоїть *верба*: під тією вербою сімсот коренів, і на тій вербі сімсот канатів, і на тих канатах сидить цар Хан і цариця Ханиця <...>" [8, с. 146, зам. укусу гадюки, укр.];

"Стоїть *груша* на семох коренях і на семох потоках. А на тій груші золоте гніздо, а в том гнізде цариця – гадовниці й палковниці <...>" (с. Дівошин, зам. укусу гадюки, укр.);

"На білому камені *золота яблоня*, на золотій яблоні золота голлячка, на золотому голлячку золоте листячко, на золотому листячку золоте яблочко, на золотому яблочку золоте креслечко, на золотому креслечку там сиділа Хоха-Яроха, старінна стара п'янка <...>" (с. Жерев, зам. укусу гадюки, укр.);

"У моря *калина*, під калиною дівчина, вона не знала ні шити, ні прясти, ні золотом гаптувати <...>" [8, с. 93, зам. "уроків", "призорів", укр.].

Пор. російські тексти:

"Есть в чистом поле, стоит дуб *сорочинской* и под тем дубом сорочинским есть тридевять отроковиц, из-под того дуба сорочинского выходит Яга-баба <...>" [3,

с. 314, зам. "на любовь", рос.];

"В чистом поле стоит *тернов куст*; а в том кусту сидит толстая баба, сатанина угодница <...>" [3, с. 314, "на любовь", рос.];

"В темном лесе стоит *кипарис-дерево*; под тем кипарисом сидит сама Мать Пресвятая Богородица <...>" [3, с. 339, "охотничье заклинание", рос.];

"В чистом поле синее море, в синем море лежит белый камень, у того белого камня стоит *сухое дерево*, у того сухого дерева стоит сухой муж, сечет сухое дерево и кладет на огонь <...>" [1, с. 44, "на присуху", рос.];

"<...> есть на мне *на святом, на сухом древе, на еле*, на вершине сидит сизый черный ворон <...>" [1, с. 60, зам. на "уроки, призоры", рос.];

"На море на Окиане, на острове на Буяне стоит *часть куст ракитовый*, возле того куста ракитового стоит *часть куст липовый*, третьей *куст черемоховый*. Среди трех кустов, среди трех частых лежит <...> сам царь Сопецкий, змей скарбецкий, царь змеиный <...>" [1, с. 64, зам. укусу гадюки, рос.];

"В чистом поле стоит *белая кужлеватая береза* – сама матушка Пресвятая Богородица <...>" [1, с. 94, "от порчи", рос.] (*береза* як світове дерево, очевидно, символ недавній. Можливо, він виник завдяки асоціативному зв'язку "Богородиця – жінка – береза").

Значення фітоніма, заангажованого у текстах замовлянь із функцією "світового дерева", визначаємо як міфолого-магіко-локативне, оскільки він репрезентує наївну світобудову, використовується для позаконтрактного впливу на людину і загалом природу та виступає дейктиком "чужого" світу.

2. Досить рідкісний випадок для замовляння текстів – персоніфікація рослини. У баладах та легендах персоніфікація зумовлена явищем метаморфози. Цього не можна сказати стосовно замовлянь:

"Калиновим мостом ішло три сестри: *Калина, Малина і Шипшина*. Не вміли вони ні шити, ні прясти, тільки вміли сікти-рубати, ріки пропускати <...>" [8, с. 60, зам. крові, укр.].

Внутрішня форма наведеної персоніфікації зрозуміла – у замовлянні крові важливу роль відіграють колір та можлива причина кровотечі (колючки у шипшини). Проте зрозуміло й те, що на денотативному рівні *Калина* не матиме нічого спільного з *калиною*-фітонімом. Диференціюючі ознаки (колір, колючість) мисляться не як конкретно-опредмечені, а як абстрактно-загальні. Персоніфікація покликана посилити магічність замовляння, у багатьох випадках *три сестри* не мають ніякого імені, а як магічні персонажі ідентифікуються тільки завдяки своїм діям. Отже, щодо явища персоніфікації відзначаємо "чистий" перехід ознак денотата у сферу сигніфіката і конотативного компонента значення.

У російських замовляннях ми не зафіксували надання рослинам власних назв та звертання до них по допомогу (див. наступний пункт), що теж є виявом анімістичних вірувань. Значення фітонімів на дефініювання персоніфікацій визначаємо як міфолого-магіко-анімістичне: *Калина* (укр.) – міфологічний персонаж, що володіє магічними пізнаннями і завдячує своїм походженням народним віруванням у наявність незалежного начала – душі – у рослин.

3. Багато фітонімів володіють магіко-анімістичною семантикою чарівних ліків, приворотного зілля тощо. Ця семантика з'являється тільки у текстах замовлянь, тому що лише у замовляннях спостерігаємо звертання до рослин, що володіють магічними властивостями, – а таких є багато, – на ім'я. Пор.:

"Добрідень, *дубе-неленю*, посватаймось, побратаймось з тобою. У тебе син, у мене дочка. На тебе крикси, на тебе зигси, на тебе все лихо <...>" (с. Дубова, зам.

"криксів", укр.);

"Дивино, не пушу тебе, доки не випадуть робаки з (такої-то) худоби" [10, с. 92, "від хробаків на худобі", укр.].

Схоже, що подібне замовляння мало б бути й у російському фольклорі: деякі види "дивини" мають тотожні в українців та росіян народні назви: "коров'як" (укр.), "коровяк" (рос.);

"Терлич! приклич! Терлич, терлич! десятох приклич <...>" [9, с. 47, "для привороту", укр.];

"<...> Еду я во чистом поле, а во чистом поле растет *одолен-трава*. Одолен-трава! Не я тебя поливал, не я тебя породил; породила тебя мать сыра земля, поливали тебя девки простоволосья, бабы-самокрутки. Одолен-трава! одолей ты злых людей <...>" [3, с. 293, "на путь-дороженьку", рос.];

"Осина, осина, возьми мою тресину, дай мне леготу" [3, с. 353, "от лихорадки или дрожжалки", рос.];

"Плакун! плакун! плакал ты долго и много, а выплакал мало. Не катись твои слезы по чистому полю, не разносись твой вой по синему морю, будь ты страшен бесам и полубесам, старым ведьмам Киевским <...>" [3, с. 325, "от бесов", рос.].

Цей текст, можливо, для росіян неавтентичний [3, с. 428].

Характерно, що наведені замовляння стосуються **конкретних** рослин, а топоніміка як в українських, так і у російських текстах така ж, як і у випадках із "світовим деревом". Вважаємо це відображенням вірувань у "дзеркальність" світобудови і можливість взаємопроникнення "дзеркальних" світів.

Саме конкретність значною мірою відрізняє випадки щойно проілюстрованого "псевдооживлення", від персоніфікації. Як до живої, звертаються до будь-якої рослини під загальною назвою "дуб", "береза" та ін. (вибір об'єкта може мати певні нюанси), проте тільки до **реально існуючої**, персоніфікація ж передбачає наявність псевдоденотата.

4. Звертає на себе увагу певний тип замовлянь із заангажованим у них дендронімом *дуб*:

"Місяць у небі, кит-риба в окіяні, *дуб* на землі. Як оці три брати зійдуться, то тоді у раба божого Івана зуби будуть боліти" [8, с. 73, укр.];

"Молодік молодой <...>. Слава тобі, а мертвец у гробі, камінь у морі, медведь у лесі, *дуб* у полі. Як зійдуца всі штири брати <...>" (с. Полохачів, укр.);

"Месец на небі, а *дуб* на межі, а мертвец у землі. Як зійдуца <...>" (с. Дівошин, укр.); "<...> пойду я, раб Божий, в восточную сторону, в чистое поле, под светлый месяц, к *сухому дубу*, к синему морю. На небе – месяц, в дубе – червяк, в море – камень. Пока сии три брата не сойдутся вкупе и не будут в чистом поле под сухим дубом на белом камне гулять, до той поры и у меня бы <...>" [1, с. 75, рос.].

У наведених прикладах дендронім *дуб* виконує функції символу флори, лісу (рос.), флори "свого" світу або межі між верхнім та нижнім ярусами "чужого" світу (укр.), тобто функцію локатива. Якщо це так, то "як зійдуться" повинно означати кінець світу, тобто маємо загальноновживану магічну формулу – "доки не настане кінець світу, доти щоб мене не боліли зуби".

Характерно, що таке значення зафіксоване тільки за *дубом* і тільки у замовляннях "від болю зубів", що становлять окремий тип замовлянь.

Якщо у поданих випадках семантику лексеми *дуб* можна охарактеризувати як міфолого-локативну, то у тих же замовляннях від болю зубів *дуб* фігурує і у суто магічному значенні:

"Виговораю до б'єлого зуба, до *зеленого дуба*, а на черв'яка згуба (треба трима-

тись за дуба, але не громового і не поваленого, бо може людину повалит. То недобре вивалює)" (с. Лагаші, укр.).

У цьому випадку спостерігаємо явний прояв гомеопатичного принципу "подібне до подібного". Так, замовляючи зуби, потрібно іноді стояти на *камені* (укр.), пропонувати обмін зубами певній *тварині* (укр., рос.), замовляти на *редьку*, *сучок*, *кістку* (рос.). *Зуб* (твердий – дуб; твердий, мертвий – кістка) виступає прообразом *дуба* і має безпосередній зв'язок із *Місяцем* та *мерцями*. До того ж, як вважалося, зуби болять від черв'яків, які їдять також *мерця* та точать *дуби*, що, незважаючи на це, болю не відчувають. Таким чином, біль зубів можна було передати на дуба, оскільки загальновідомо, що безслідно ніщо не зникає згідно із законом компенсації.

5. Наступна група фітонімів має магіко-метафоричне значення і вказує на неможливість або, навпаки, – звичайність хвороби у тілі хворого:

а) "Як це *макове друбне зернятко* зійшло і зацвело, і лист опав, щоб так у раба Божого Івана ляк пропав" (с. Обуховичі, зам."ляку", укр.);

"Сей *сук* коли буде розвиватись, листям сюю хату покривати, тоді буде в сій хаті цвіркунище кричати" [8, с. 162, "від цвіркуна", укр.];

"Як *берест* од огню корчиться, так <...>" [10, с. 94, "від завитки", укр.];

"Как то *бересто* на огне горит и тлеет, так бы <...>" [1, с. 92, "на присуху", рос.];

"Как на быстрых реках *луговая трава подкосоная* сохнет и вянет, так же бы <...>" [1, с. 92, "на присуху", рос.];

"И как с того *сырого дуба* щепа летит, тако же бы <...>" [3, с. 385, "на кулачный бой", рос.].

б) "Як не можна із цього *маку* нікому щоту знімати, так би не можна <...>" [8, с. 192, "на добре ставлення людей", укр.];

"Як та *лоза* не зійшла, щоб так <...>" (с. Мечна Рудня, зам. крові, укр.);

"Як тую *грушу* не можна без сокири зрубати, без огню спалити, щоб так <...>" [8, с. 139, "від перелогів", укр.];

"Как *осинка* и *ивинка* без корня не стоит, так бы <...>" [1, с. 59, "на домового", рос.];

"Как *закладному бревну* в лесе не бывать и на пне не стаивать, так бы и <...>" [1, с. 65, "скотской оберег", рос.];

"Как *сухому пню* отроду не будет, так <...>" [4, с. 3, "от порчи пищали", рос.].

Як бачимо, наведені кліше мають у своїй основі закон аналогії. Цікаво, що цитовані замовляння можуть супроводжуватись магічними діями, а можуть використовуватись і без них. В останньому випадку вербальний елемент повністю еквівалентний предметному, чого не спостерігалось при розгляді лексеми *дуб* у магічному значенні в замовляннях від болю зубів.

Магіко-метафоричне значення, засноване на законі аналогії, мають і фітоніми у закляттях:

в) "Ляк, віходь, як *мак* (тобто дрібний. – В.Г.) <...>" (с. Мечна Рудня, зам. "ляку", укр.);

"Гадючий хвіст, а жаб'яче черево, як прийду я між пани, то щоб стали вони, як *сухе дерево*" [8, с. 9, "на суд", укр.];

"Дядя леший, покажись не серым волком, не черным вороном, не *елью жаровою*, покажись таким, каков я" [3, с. 327, "при знакомстве с лешим", рос.].

Підпункти а) та б) схематично можна зобразити: як "х", так "у"; як не "х", так не "у"; підпункт в) виглядає дещо інакше: "х" як "у"; "х" не як "у". Проте природа всіх цих метафоричних кліше, імперативний тон виконання тотожні.

6. Велика група фітонімів та пов'язаних з ними найменувань має наближене до утилітарного локативне значення: хвороби засилаються "під *коріння* глибоко, під *парустя* високо", "на *черета*, на *болота*", на *похилене дерево*, *темні ліси*, *зелені луги*, *широкі поля*, *сухий ліс*, *сухі дуби*, *сухі куці*, *сухі лози*, *низькі лози*, *білі берези*, *мохи*, *Миколіні трави*, *турецькі отави*(укр.); "под *скрипучее дерево*", "под *корень*", "в *леса темные да древа сухия*", "в *пустые леса, непроходимые места*", "на *пни*", "на *мхи*", "туда, где *ивинка и осинка*", "на *гряды*, на *гривы*", "на *бора дремучие*, на *ельники*, на *можжжушники*, на *калинники*, на *черемошники*" (рос.) та ін.

Про те, що наведені локативи належать до сакрального "чужого" світу (інакше їх семантика визначалась би як прагматична), свідчать додаткові означення: "де вітер не віє і сонце не гріє, де глас християнський не заходить і кури не піють", – тобто йдеться про місце, де зупинено час, де немає життя, звідки й така висока частотність вживання прикметника *сухий* у значенні *мертвий*. Тільки у такому місці – найчастіше болоті – різноманітним хворобам "столи позастилание, кубки поналивание", там їм "питенне, їденне" та "гуляння й буяння".

Серед переліченого видимого одноманіття виділяється, проте, окрема група з яскраво вираженим магічним значенням. Розглянемо для прикладу такі елементи замовлянь:

"<...> а лесной в лес под *скрипучее дерево*, под *корень* <...>" [3, с. 329, "от нечистого духа", рос.];

"Суседушко, ватаманушко, <...> шути и двори над лесами, над водами, над пеньями, над кореньями <...>. Вот тебе *ивинка* и *осинка*, тут тебе бы шутка и игра" [1, с. 59, "на домового", рос.];

"<...> до заход стико тобі побувати, пока святе сонечко поїде спочивати. А там тобі на очерета, на болота, на буйні ліса, де вітер не в'єє, де сонце не грєє, де курачий голос не заходить. Там *суха івина*, *суха осичина*, вона тебе ожидає" (с. Буки, зам. "пристріту", укр.);

"<...> забери ти цю боль болючу, голючу, колючу на чисте поле, на синє море. На *очеретині* почепися, на *шипшині* сколися, хрищенному народженному Саші ця боль уймися" (с. Чоповичі, зам. "звиху", укр.).

Відомо, що *скрипуче дерево*, як і *похилене*, "громове", "близнюки", *повалене вітровієм* тощо – "під нечистим"; *осика* та *іва* ("Іва червіва Сусу Христу кров спустила" (укр.) – дерева прокляті; *очерет* Чорт помилково прийняв у дарунок від Бога, а *шипшину* насіяв сам, щоб люди кололись об них і мимоволі грішили. Безумовно, все це впливає на значення фітонімів у наведених прикладах, і тому між ними, як улюбленцями, "нечисті", і рештою із переліченого у цьому пункті знаку рівності ставити не можна, оскільки решта фітонімів додатково не марковані.

7. Утилітарне, або прагматичне, значення фітонімів поділяємо на декілька різновидів:

а) Локативи "свого" світу:

"Я коровку в *поле* одправляю, на бістріє води, на *шовковіє трави*" (с. Мечна Рудня, "на вигін корови", укр.);

"Да іді ти, коровка, *полямі*, *лугамі*, *зеленимі вересамі* <...>" (с. Дівошин, зам. "вроків корові", укр.);

"Еду я из поля в *поле*, в *зеленые луга*, в дальния места" [3, с. 293, "на путь-дорозеньку", рос.];

"<...> поїду во *чисто поле*, в широко раздолье, в *зелену дубраву*" [3, с. 334, "для удачі на охоте", рос.].

б) Об'єкти замовлянь – "усаєка пашниці", ліс, лікарські або магічні рослини:

"Святий Оврам землю орав, святий Ілля сеяв *зілля*, Божа Мати полівала, людям помоч давала" (с. Мечна Рудня, "на збір зілля", укр.);

"Роди, Боже, *овес*, *ячмінь* і *гречку*, хоч всього потрошку; роди, Боже, *льон* і *коноплю* на весь християнський мир!" [8, с. 180, "на врожай", укр];

"Благослови сию траву копати. Озимая Мати, благослови мене свого плоду взяти, и ты *трава*, *Адам*, на что я тебя копаю, и ты буди к тому пригодна. Аминь" [3, с. 395, "на собираніе Адам-травы", рос.];

"<...> смотрю я чрез все леса: *дуб*, *березу*, *осину*, *липу*, *клен*, *ель*, *жимолюсть*, *орешину*; по всем сучьям и ветвям, по всем листьям и цветам, а было в моей *дуброве* по живу, по добру и по здорову, а в мою бы зелену дуброву не заходил ни зверь, ни гад, ни лих человек, ни ведьма, ни леший, ни домовый, ни водяной, ни вихрь <...>" [3, с. 383, "заговор островника на зеленую дубраву", рос.].

в) Різного роду матеріал: на цвяхи, міст, вінок та ін.:

"<...> и не пятились бы наших *ленных* да *коноплянных* сетей" [3, с. 352, "для удачи на промысле", рос.];

"Стали жидки Бога мучить, на хресточки розпинати, *терновий* виночок на голивку накладати, *шипиною* підпер'язувати" (с. Обуховичі, "від злого й лихого, від пустого вітру", укр.);

"Йшла Пречіста Мамка *каліновим* мостом [13], зустріла два вдари, третій звів <...>" (с. Стечанка, зам. "звиху і вдару", укр.).

Отже, фітоніми та пов'язані з ними найменування у текстах замовлянь можуть мати значення: **міфолого-магіко-локативне** (*світове дерево*), **міфолого-магіко-анімістичне** (персоніфікація), **магіко-анімістичне** (чарівне зілля), **міфолого-локативне** (*дуб* як символ флори тощо), **магіко-метафоричне** (у кліше із законом аналогії в основі), **локативне, наближене до утилітарного** (локативи "чужого" світу, що мають суто "фонове" функціональне навантаження), **утилітарне** (локативи "свого" світу, об'єкти замовлянь, матеріал для артефактів).

Один і той же фітонім може мати різні значення, залежно від контекстуального оточення, від конситуації, від функціонального навантаження. Це певною мірою свідчить про умовність запропонованої нами функціонально-семантичної класифікації, проте тільки таким чином вона може претендувати на всеохоплюваність стосовно жанру замовляння. Для більшої конкретизації наведемо перелік фітонімів, які у досліджуваному жанрі є додатково маркованими. Цей маркер можна вважати стилістичним: мова йде про магічну конотацію (у значеннях "чарівний" та "чудодійний"), а саме магічним спрямуванням характеризуємо кожне замовляння у сенсі вербального впливу. Для українських замовлянь додатково марковані: *береза*, *бук*, *верба*, *дуб*, *осика*, *явір*, *калина*, *очерет*, *терен*, *шипишина* (у зв'язку з християнізацією); *бешишник*, *горох*, *дивина*, *мак*, *малина*, *матриган*, *рожа*, *розмайзілля*, *рута*, *ряст*, *сон*, *терлич*; *верх*, *колоддя*, *дерево* (похилене та ін.), *зілля*, *болото*; для російських – *береза*, *дуб*, *ракита*; *кипарис* (тільки у зв'язку з християнізацією), *липа*, *осина*, *адам-травя*, *закручен-травя*, *крапива*, *одолен-травя*, *папоротник*, *плакун*, *татарин*; *колода*, *вершина*, *дерево* (сухе та ін.), *зелье*, *болото*, *лес*, *поляна*.

Слід зауважити, що список фітонімів із таким маркером значно більший як у російській, так і в українській мовах. Проте не всі вони функціонують у текстах замовлянь, – для багатьох характерне використання у суто акціональній магії; можливе й поєднання акціональної з вербальною без задіявання фітоніма.

Звичайно, об'єм проаналізованого матеріалу не дає змоги робити категоричні висновки (від одного тільки інформатора можна записати до п'ятнадцяти текстів замовлянь), проте для створення якомога об'єктивнішої картини загального уявлення

було опрацьовано тексти різного функціонального спрямування: функціонування фітонімів залежить як від жанрового, так і від внутрішньожанрового поділу. В результаті можемо стверджувати, що фітонімна картина українських замовлянь суттєво відрізняється від тієї, що зафіксована у російських. Зокрема, проведене дослідження дало змогу виявити значні розбіжності фітонімного інвентаря українців та росіян щодо замовлянь: із 40 та, відповідно, 28 фітонімів збігаються тільки 10; із 21 та, відповідно, 24 пов'язаних із фітонімами найменувань дещо більше – 17.

Характер відмінностей фітонімних картин дає підставу для висновків концептуального характеру.

1. Для російських текстів більш характерні загальні назви. Слід погодитися з М.Новіковою, яка вважає, що "конкретність і детальна розробленість кожної групи символів завжди прямо пропорційна їхній архаїчності" [5, с. 201].

2. Порівнюючи з українськими, у російських текстах спостерігається переважання назв на означення рослин, вживаних *тільки* з метою використання їх чарівних властивостей: *адам-трава, закручен-трава, одолен-трава, папоротник, плакун*. В українських текстах таких рослин практично немає (*терлич*) у зв'язку з синкретизмом магічних та фітотерапевтичних властивостей (*матриган, розмай-зілля* та ін.), що, на нашу думку, також свідчить про кращу розробленість рослинного інвентаря в текстах українських замовлянь.

3. Майже не виявлено у російських замовляннях назви злакових рослин. У той же час українському замовлянню "на врожай всякої пашниці" відповідає російський "заговор островника на зеленую дубраву", що у сукупності з домінуванням назв лісових дерев, кущів та зілля у російських текстах дає нам наочну інформацію про той спосіб життя, який був більш характерним для племен, що заселяли територію сучасної Росії: звіроловство та ягідництво на противагу рільництву.

Висока частотність використання фітонімів у текстах замовлянь свідчить про важливість ролі рослин у житті людини, а також про те, наскільки первісна людина відрізнялася від людини сучасної цивілізації у баченні світу та у світоглядних уявленнях.

-
1. *Виноградов Н.* Заговоры, обереги, спасительныя молитвы и проч. // Живая старина.– С.-Птб., 1907.– Вып.1.– С.1-102.
  2. *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т.– М., 1955.– Т. 4.– 683 с.
  3. *Забылин М.* Русский народ. Его обычаи, обряды, предания, суеверия и поэзия.– М., 1880.– 616 с.
  4. *Зенбицкий П.* Заговоры (конца XVII в.) // Живая старина.– С.-Птб., 1907.– Вып.1.– С. 1-67.
  5. *Новикова М.* Коментар // Українські замовляння.– К., 1993.– С. 199-306.
  6. Посмертні писання Митрофана Дикарєва з поля фольклору й мітології: Збірник фільологічної секції НТШ.– Львів, 1903.– Т. VI.– 258 с.
  7. *Радович Р., Сілецький Р.* Стеля і сволок у традиційному будівництві поліщуків (конструктивно-технологічний та обрядовий аспекти) // Народознавчі зошити.– Львів, 1996.– № 2.– С. 78-92.
  8. Українські замовляння.– К., 1993.– 309 с.
  9. Українські приказки, прислів'я і таке інше / Уклав М. Номис.– К., 1993.– 768 с.
  10. *Чубинський П.* Мудрість віків: У 2 кн.– К., 1995.– Кн. 1.– 224 с.

11. Тут і далі використовуються зібрані В. Галайчуком та Я. Гарасимом польові матеріали (фольклорно-етнографічні експедиції від Мінчорнобиля України "Комплексне фольклорно-етнографічне дослідження радіоактивно забруднених зон Київського та Житомирського Полісся". 1994-1997 рр., керівник – М. Глушко).
12. Стосовно епітетів є підстави вважати, що так у народі розмежують різні породи дуба (про укр. назви див. 7). Наприклад, *сорочинской дуб*, очевидно, розвивається після 22 березня (св. 40 мчч. в Севаст. озері); *дуб Леванидин/Левантинов* – після 5 березня (день прп. Льва, сп. Катанського); *мокрецькой, сырой, Моравской*, скоріше всього, ростуть на пониззі, де більший вміст води у ґрунтах; *булатной*, навпаки, – на узвишсях, тому що має більшу щільність деревної тканини; *ленивий* (можливо, це те ж, що й укр. *нелинь*) розвивається найпізніше.
13. Стосовно *калинового мосту*, то думки дослідників поділяються: *калиновий міст* часто фігурує у піснях (рос.) у власне прагматичному значенні, проте у казках (рос., укр.) та замовляннях (укр.) він використовується на означення межі між "своїм" та "чужим" світами. Вважаємо, що основне семантичне навантаження несуть лексеми *міст, калина*.

Volodymyr HALAYCHUK
FUNCTIONAL AND SEMANTIC PECULIARITIES OF PHYTONIMS
IN THE TEXTS OF UKRAINIAN AND RUSSIAN CHARMS

The autor completed the fullest possible regictration of the microsystem "Plant's", ascertained its semantic and functional peculiarities, analysed relationship between the meaning and functions of a separate lexical unit and the whole text as a representative of the genre, revealed certain similaries and differences between Ukrainian and Russian registers of the microsystem due to the influences of territorial and, in the first place, mental factors.

Стаття надійшла до редколегії 15.10.98